

مقاله: نقش موعودباوری در تکامل اخلاق اجتماعی

نگارنده: آمنه نوبخت^۱

چکیده

اسلام دینی اخلاقی و اجتماعی است و برای زندگی اجتماعی انسان، اصول اخلاقی خاصی را وضع نموده است. در پرتو اخلاق اجتماعی و جامعه‌ی اخلاقی ایده‌آل، خوشبختی و سعادت دائمی برای کل اعضای جامعه‌ی اسلامی به ارمغان می‌آید.

در میان اندیشه‌های دینی، موعودباوری و بخصوص اندیشه‌ی مهدویت دارای جایگاهی ویژه است. اهمیت این مسأله از آن روست که اعتقاد به موعود دارای آثار حیاتی و شگرفی در حوزه‌ها و ابعاد مختلف از جمله بعد اخلاقی انسان در سطح اجتماع دارد.

در این مقاله به روش کتابخانه‌ای، نقش موعودباوری در تکامل اخلاق اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است. البته به دلیل گستردگی دامنه‌ی بحث، تنها به مهم‌ترین و اصلی‌ترین کارکردهای موعودباوری پرداخته شده است و منظور از موعود به طور اخص، حضرت حجه ابن الحسن العسکری (عج الله تعالی فرجه الشریف) می‌باشد.

اعتقاد به موعود دارای نقش اساسی و مهمی در به تکامل و تعالی رسیدن اخلاق اجتماعی همچون عدالت، انصاف، ایثار، امانت داری، وفای به عهد، راستگویی و... می‌باشد.

واژگان کلیدی: موعودباوری، انتظار، مهدویت، تکامل، اخلاق اجتماعی.

---

^۱ - طلبه سطح سه، عصمتیه سمنان

مقدمه

اسلام دینی اخلاق مدار است و اخلاق و تربیت در آن جایگاه ویژه ای دارد. سیره‌ی تربیتی و اخلاقی پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) مؤید این نکته است.

اندیشمندان جهان بخصوص در دوران معاصر به این واقعیت اعتراف دارند که عصر حاضر، عصر تنزل معنویت و اخلاق و عصر انزوای معناخواهی و ایمان‌گرایی است. بنابراین در زمانه‌ی ما نیاز توجه به ارزش‌ها، خاصه ارزش‌های اخلاقی، بیش از هر زمان دیگر احساس می‌شود. لذا ما بیش از پیش به بررسی‌های نظری در حوزه‌ی تربیت ارزشی و اخلاقی-اجتماعی نیاز داریم.

در پرتو اخلاق اجتماعی و جامعه اخلاقی ایده‌آل، آیین درست زندگی و راه و رسم سعادت آفرین فراوی بشریت قرار می‌گیرد. در واقع شیوه‌های درست ارتباط انسان‌ها با یکدیگر که پایه‌ی شکل‌گیری و سامان‌دهی به جامعه‌ی مدنی است؛ با وجود تبلور جامعه‌ی اخلاقی و اخلاق اجتماعی مطلوب شکل می‌گیرد و همین شیوه است که دین حق را از دیگر روش‌ها و مسلک‌های اجتماعی و قانونی ممتاز می‌سازد. تجلی اخلاق اجتماعی در جامعه، ضامن استحکام و زمینه ساز رشد و بهروزی کلیت جامعه‌ای است که این اخلاقیات و رفتارها در آن نهادینه شده است.

اعتقاد به موعود در بین افراد جامعه دارای آثار و برکات فراوانی در ابعاد و زمینه‌های مختلف می‌باشد. از جمله‌ی آثار مهم و تأثیرگذار این باور بر اجتماع، تأثیر موعودباوری در تکامل اخلاق اجتماعی است. چرا که این امر باعث می‌شود که منتظرین آن موعود، از شخصیت، زندگی، رفتار و ... او الگوبرداری کنند و یاد و توجه دائمی آنان به موعودشان باعث می‌شود که منتظرین در همه‌ی صحنه‌های زندگی خویش مطابق خواسته‌ی موعود عمل کنند و پیوسته خود را در حالت آماده باش دائمی جهت ظهور و همراهی ایشان قرار دهند. در بین مکاتب و نظام‌های تربیتی و اخلاقی، نظام

تربیتی حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) به واسطه‌ی عنایات خاص خداوند به بندگانش، روح اخلاق نیکو و کمال طلبی را در میان مردم رونق می‌بخشد.

تأمین سعادت و فضیلت جامعه‌ی انسانی، بستگی تام و تمامی به رعایت اصول و ضوابط اخلاقی و تلاش در به تکامل رساندن اخلاق و فضائل اخلاقی دارد و محبت به امام عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف) یکی از مهم‌ترین عوامل رسیدن به این فضائل اخلاقی و در واقع محرک انسان منتظر در این زمینه می‌باشد. اگر چه در تکامل و پیشرفت مهدویت، نگاهی جامع و فراگیر به انسان‌ها می‌شود، اما شکوفایی بعد اخلاقی و معنوی او، حیاتی و اساسی است؛ چرا که همه‌ی فعالیت‌های تربیتی و فرهنگی، حول محور کمال اخلاقی انسان دور می‌زند.

با توجه به تحولات پرشتاب کنونی و ورود متغیرهای متعدد در عرصه‌ی علمی جهان، مطالعات مهدوی را باید با توجه به دانش‌های نو بنیاد به روز رسانی نمود. بازکاوی و بازپژوهی آموزه‌ی مهدویت، یک ضرورت عینی است تا جریانی که برای ناب‌سازی معرفت دینی اتفاق می‌افتد، همواره ناب، زلال و اصیل بماند.

هدف اصلی این مقاله؛ اثبات اثر بخشی موعودباوری در تکامل اخلاق اجتماعی جامعه است که آثار اعتقاد به موعود را مورد بررسی قرار می‌دهد. در این اثر تلاش شده است بر یک مبنای عقلانی، فواید و آثار موعودباوری در تکامل اخلاق اجتماعی بیان و مورد بررسی قرار گیرد. لازم به ذکر است به دلیل گستردگی این آثار در جوامع موعود باور، نگارنده تلاش نموده است به مهم‌ترین این آثار به ویژه در جامعه‌ی شیعی بپردازد.

از آن رو که حرکت‌های استکمالی بر اساس حب و بغض‌ها شکل می‌گیرد، و نیز با توجه به اینکه محور حرکت و تکامل، بر مبنای حق و باطل است؛ دو مقدمه‌ی «حب و بغض» و «جریان تاریخی حق و باطل در طول تاریخ» به عنوان مبادی و پیش فرض دیگر مطالب قرار داده شده است؛ چرا که پرداختن به این مقدمات برای ورود به بحث اصلی امری ضروری است.

امید است که این اثر ناچیز مورد عنایت خداوند متعال و همچنین امام عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف) قرار بگیرد.

«اللهم عجل لوليک الفرج»

الف) مبادی و پیش فرض ها

مقدمه اوّل: حب و بغض

محبت - که ودیعه ای الهی و امانتی فطری است - در درون همه ی موجودات و بالأخص انسان، حرکت دهنده ی چرخهای حیات است. به موجب آن انسان و جهان به دنبال محبوب حقیقی در سیر و سفرند. انسان با انتخاب خود به سوی ایده آل حقیقی خود حرکت می کند. گاه به علّت موانعی چون شهوت و غضب و دوری از حق، از رسیدن به محبوب حقیقی و محبوب های برگزیده ی او، باز می ماند و به کوره راه های انحراف می افتد.^۱

در اینکه منشأ محبت یا نفرت چیست، برخی اساس آنها را سنخیت و مشابّهت و یا ضدیت و منافرت می دانند و در این باره، به قاعده فلسفی «السَّخِيَّةُ عِلَّةُ الْإِنْضِمَامِ» اشاره می کنند. شهید مطهری در این باره می نویسد:

«در حقیقت، علت اساسی جذب و دفع را باید در سنخیت و تضاد جستجو کرد.»^۲ در ادامه، ایشان با اشاره به نظریه ی دیگری در این زمینه می نویسد: «به عقیده ی بعضی، ریشه ی اصلی این جذب و دفع ها نیاز و رفع نیاز است.»^۳

علّامه طباطبائی نیز محبت را یک تعلّق وجودی و انجذاب و کنش خاص بین علت مکمل و شبیه آن و معلول، که طالب کمال است، می دانند.^۴ در واقع، طبق این فرمایش علّامه، نیاز به کمال منشأ محبت است.

بنابراین می توان گفت که احساس نیاز محبّ به کمال مفقودی که در محبوب آن را می یابد، او را به سوی محبوب می کشاند؛ ولی باید بین محبّ و کمال محبوب، ملائمت و سنخیت باشد تا کمال محبوب بتواند نیاز محبّ را رفع کند و برای او هم کمال محسوب شود.

در دین مبین اسلام بر موضوع حب و بغض توصیه و تأکید فراوانی شده که از اهمیت این مسأله در اسلام پرده بر می دارد؛ تا جایی که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) می فرمایند: «محکم ترین دستاویز ایمان، دوستی و دشمنی برای خدا و پیوستن به اولیای خدا و بیزاری جستن از دشمنان اوست.»^۵

در شکل گیری و رشد حبّ و بغض، عواملی مؤثرند که عبارتند از:

الف) شناخت: به طور کلی، «شناخت» تأثیر بسزایی در پیدایش و شکل گیری حبّ و بغض دارد. محبت و علاقه جز پس از معرفت و ادراک پدید نمی آید. به هر میزان که شناخت و معرفت انسان نسبت به موضوعی بیشتر باشد، عاطفه مرتبط با آن، رو به افزایش می رود.^۶

امام صادق (علیه السلام) می فرمایند: «اگر نور معرفت بر دل بتابد، نسیم محبت می وزد.»^۷

بنابراین مسلم است که محبت، فرع ادراک و مبتنی بر دو رکن است؛ وجود کمال در محبوب و معرفت محبّ نسبت به آن.

از دیدگاه علامه طباطبائی، تنها راه محبت است که نفس محب را به واسطه ی انجذابی که به سوی محبوب پیدا می کند مجذوب وی نموده و همه چیز حتی خودش را از لوح دلش محو کرده و شعور و ادراکش را تنها و تنها به محبوب اختصاص داده است و از اینجا روشن است که معرفت حقیقی جز از راه حبّ صورت نمی گیرد.^۸

ب) احسان و نعمت: به راستی، انسان بنده ی احسان است. انسان به گونه ای آفریده شده است که از هر کس احسان ببیند، مجذوب او می شود و از کسی که بدی ببیند، متنفر می شود و او را دشمن می دارد. پس اگر کسی به ما احسانی بکند او را دوست می داریم و به او علاقه مند می شویم.

ج) کمال طلبی و زیباگرایی: ریشه ی محبت ها کمال خواهی و زیبادوستی است. به دلیل آنکه مؤمنان سرچشمه ی تمام کمال ها، جمال ها و زیبایی ها را در خداوند می دانند، بیشترین محبت ها را به او می ورزند.^۹ محبت دارای خواص و آثار بسیار شگرف و تحول آفرینی است که برخی از مهم ترین آنها عبارتند از: تکامل عقل و فکر و اخلاق، اطاعت و تسلیم در برابر محبوب، انقلاب ماهیت در محبّ و..

بنابراین وقتی محبوب دارای کمالات و فضیلتی باشد، محبّ را به سوی خود کشانده و شیفته ی خود می نماید. با توجه به اینکه وجود نازنین امام عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف) نمونه ی انسان کامل و دارای نهایت کمال و فضایل اخلاقی هستند، نور معرفت و محبت در دل منتظران و محبّان آن حضرت تجلّی نموده و عامل

و محرکی برای ایجاد و تکامل اخلاق در آنها می‌گردد و در زندگی فردی و اجتماعی آنان اثرگذار خواهد بود.

لذا اعتقاد به مهدی موعود (عج الله تعالی فرجه الشریف) باعث محبت و ارادت نسبت به ساحت آن بزرگوار می‌گردد و نتیجه‌ی این محبت و ارادت، تسلیم و اطاعت و تبعیت از ایشان است و این طبیعتاً در اعمال و رفتار معتقدان، از جمله در شکل‌گیری و تکامل رفتار و اخلاق اجتماعی آنان نقش اساسی و مهمی ایفا می‌کند.

مقدمه دوم: جریان تاریخی حق و باطل در طول تاریخ

تضاد و کشمکش بین حق و باطل و مؤمنان و کافران، از نخستین لحظه‌های تاریخ تاکنون ادامه داشته است.

بر مبنای مکتب اسلام، موضع‌گیری‌های ارادی انسان در برابر دو جریان ولایت حق و باطل قرار دارد. اراده‌های انسانی هنگامی که یک جامعه را تشکیل می‌دهند یا در جهت حق پیش می‌روند و یا جهت‌گیری باطل دارند. از این رو، دو قطب و نظام تاریخی حق و باطل، یکی بر محور اولیای الهی و پیامبران و دیگری بر محور طاغوت و مستکبران تاریخ شکل می‌گیرد.^{۱۰}

در نبرد دائمی میان حق و باطل، انسان بر اساس مقوله‌ی تکامل، به نیازهای فطری از جمله حقیقت‌جویی و حق‌گرایی پاسخ مثبت می‌دهد و در انواع بهترشدن‌ها و در سیر تکامل گام برمی‌دارد. از آن‌جا که کمال‌گرایی در فطرت انسانی است، اصالت حق و عدم اصالت باطل معنا پیدا می‌کند.^{۱۱}

بنابراین، نگاه یکسان به دوست و دشمن و بی تفاوت بودن در مقابل حق و باطل، با مسلمانی سازگار نیست.

فرجام نزاع حق و باطل با غلبه‌ی حق توسط ظهور حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف)

کشمکش و نزاع حق و باطل، ایمان و کفر و خیر و شر همیشگی و پایدار نیست و سرانجام باید با پیروزی یک طرف و شکست و نابودی جبهه‌ی دیگر پایان یابد. بر این اساس، شواهد قرآنی و روایی، بیانگر پیروزی نهایی حق بر باطل در عصر مهدی موعود است. در واقع نقطه‌ی اوج و متعالی تاریخ، پیروزی آن

حضرت بر سپاه کفر و ظلمت و تحقق حاکمیت حق و ایمان و نور است. در عصر ظهور، تمامی نیروهای اهریمنی و شیطانی فرجام ذلت باری خواهند داشت و قدرت و شوکت ظاهری و باطل آنها از هم فرو خواهد پاشید.

از دیدگاه اسلام، حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) رهبری گروه حق و حزب خدا را در دست می گیرد و با تمام توان به جنگ نهایی با جبهه ی کفر و باطل و جنود شیطان می پردازد و در تحقق وعده های حتمی الهی، پیروز می شود و تاریخ به شکوهمندترین فرجام خود می رسد.

از مجموع آیات و روایات استنباط می شود که قیام مهدی موعود (عج الله تعالی فرجه الشریف) آخرین مرحله از مبارزات حق در برابر باطل است. او تحقق بخش آرمان ها و خواسته های همه ی پیامبران و اولیای الهی است. به گفته ی شهید مطهری (رحمه الله علیه):

«از آیات قرآن استفاده می شود که ظهور موعود (عج الله تعالی فرجه الشریف)، حلقه ای است از حلقات مبارزه ی اهل حق و اهل باطل که به پیروزی نهایی اهل حق منتهی می شود. سهیم بودن یک فرد در این سعادت، موقوف به این است که آن فرد عملاً در گروه اهل حق باشد. آیاتی که بدان ها در روایات استناد شده است، نشان می دهد که مهدی موعود (عج الله تعالی فرجه الشریف) مظهر نویدی است که به اهل ایمان و عمل صالح داده شده است؛ مظهر پیروزی نهایی اهل ایمان».^{۱۲}

از دیدگاه اسلام، حکومت جهانی حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف)، فرجام متعالی و شکوهمند آینده ی جهان و سرمنزل متعالی و متکامل تاریخ بشری است.

ب) کارکردهای اخلاقی موعودباوری در اجتماع

اعتقاد به حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) همان اعتقاد به صفات حضرت است. مهم ترین و مؤثرترین راه برای پرورش حس معنوی، توجه انسان به کمالات اخلاقی و صفات حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) است. لذا شیعه هنگامی که با سیره و خلق و خوی حضرت آشنا می شود معرفت او به حضرت و الگو قرار دادن حضرت، سبب آراستن وی به تمام صفات نیک الهی می گردد. امام که پیشوا و راهبر جامعه است، انسان کامل نیز هست و از همه ی بدی ها و رذائل اخلاقی دور است و در مقابل، همه ی کمالات اخلاقی را در عالی ترین حد آن داراست. شیعه احتیاجی به این ندارد که لزوماً امام خویش را در مقابل خود ببیند، بلکه

سعی می‌کند از الگوی خویش سرمشق بگیرد و تمام رذائل اخلاقی را در حد استعداد و ظرفیت خود از جسم و روحش پاک سازد و در مسیر انتظارش همواره به خودسازی و آراستگی بپردازد.^{۱۳}

مهمترین و اساسی‌ترین کارکردهای اخلاقی موعودباوری در اجتماع عبارتند از:

۱- تلاش برای گسترش عدالت

عدالت که یکی از آموزه‌های انتظار است، عاملی برای استحکام نظم اجتماعی، رعایت هنجارهای دینی و جلوگیری از ناهنجاری و کج روی به شمار می‌آید و احساس «عدالت اجتماعی» انگیزه‌ی مناسبی برای جلوگیری از ارتکاب جرم و ناهنجاری است.^{۱۴}

منتظران و جامعه‌ی منتظر که در انتظار ورود موعود به سر می‌برند در راستای رسیدن به حکومت جهانی مهدوی، شاخصه‌های آن نظام جهانی را در میان خود و جامعه پیاده کرده، تا هم سانی و هم سنگی خود را با جامعه‌ی مطلوب مهدوی اعلان نمایند، از این رو، «عدالت» در میان شاخصه‌های مهمی که جزو رسالت منتظران در دوران غیبت است، شاخصه‌ی برجسته‌ای می‌باشد.^{۱۵}

در انتظار مصلح موعود بودن به معنای عشق ورزیدن به عدالت و مجری عدالت است و داشتن این حالت نفسانی که آدمی را به اصلاح نفس خود و دیگران بر می‌انگیزد خود فرج و گشایشی است؛ بلکه برترین گشایش است.^{۱۶} به این ترتیب از دیدگاه اسلام به خصوص مذهب حق تشیع، انتظار موعود همیشه برانگیزاننده، تحرک بخش، جنبش آفرین، سرچشمه شور و مقاومت، ایثار و قیام و حرکت مستمر است.^{۱۷}

باری هر کس بخواهد در شمار منتظران حقیقی آن «عدل مُنتظر» باشد، باید پارسایی پیشه کند و متخلّق به مکارم اخلاق گردد و به معنای دقیق کلمه، انسانی مکتبی باشد.

امام صادق (علیه السلام) در این زمینه می‌فرماید:

«هر که دوست دارد از یاران قائم باشد، پس باید انتظار کشد و در حالی که منتظر است، پارسایی و اخلاق نیک را در پیش گیرد. اگر (با چنین حالتی) از دنیا برود و بعد از مرگ او، قائم (علیه السلام) قیام کند، همانند اجر کسی را دارد که قائم را درک نموده است. پس (در کار و عمل) بکوشید و منتظر باشید، گوارایتان باد ای جماعت مشمول رحمت».^{۱۸}

در نتیجه مسلمان معتقد به موعود در برابر بی عدالتی ها ایستادگی می کند و هرگز تسلیم زورگویان نمی شود و در بسط و گسترش عدالت در جامعه با تأسی به امام خود تلاش می کند.

۲- اصلاح جامعه با امر به معروف و نهی از منکر توسط منتظران

امر به معروف و نهی از منکر از جمله فرائض دینی و از ضروریات اسلام است که تحقق مراحل آن، هماهنگ با شرایط اجرایی اش، از ناهنجاری های اجتماعی می کاهد و بهداشت روانی، به ویژه سلامت روانی افراد در جامعه را ارتقا می دهد.^{۱۹}

یکی از آثار غیر قابل تردید در انتظار راستین، احساس حضور در محضر آن امام غایب و احساس حضور آن امام غایب در زندگی است. یک منتظر راستین، همواره بر این باور است که تمام رفتار و اعمال او در نگرگاه آن امام پنهان است و این خود در اصلاح رفتار وی بسیار مؤثر است. این مهم، نه فقط به اصلاح فرد منجر می شود که رفته رفته به اصلاح و سلامت اخلاقی جامعه می انجامد که خود در زمینه سازی ظهور، نقشی بس مهم و انکار ناپذیر خواهد داشت.

بنابراین انتظار یک «مصلح جهانی» به طور قطع به معنای آماده باش کامل فکری، اخلاقی، مادی و معنوی برای اصلاح همه ی جهان است.^{۲۰}

«انتظار فرج» نقش مهمی در کنترل ناهنجاری های اجتماعی و اصلاح جامعه دارد و در واقع نوعی آمادگی برای پاک شدن، پاک زیستن، پویش همیشگی همراه با خودسازی دیگران و زمینه سازی برای ایجاد حکومت صالح «مهدوی» است.

به طور کلی، انتظار فرج، با نظارت اجتماعی، سبب همبستگی و تشکیل جامعه اخلاقی می گردد. منتظران برای تحکیم اهداف متعالی مهدوی، از هیچ کوششی دریغ نمی کنند و با احساس مسئولیت و تعهد در برابر سرنوشت جامعه، با روحی سرشار از عزت دینی، به وظیفه ی عمومی خود برای امر به معروف و نهی از منکر، عمل می کنند.

آنان با معرفی الگوهای رفتاری مناسب با هنجارهای دینی و حس کردن خود در پرتو نظارت حضرت ولی عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف)، ساختار بازدارندگی انتظار را به روشنی در جامعه نهادینه می کنند و «اصلاح طلبی» در حوزه ی روابط اجتماعی را سر لوحه فعالیتشان قرار می دهند.^{۲۱}

بنابراین منتظران بر اساس «فلسفه انتظار» نمی توانند تماشاگر صحنه های تباهی و فساد و انحطاط اخلاقی جامعه باشند؛ زیرا آنان خود را متعهد به اصلاح می دانند و جامعه را با نشر ارزش ها و هنجارهای انتظار، از کج روی بیمه می کند و از ناهنجاری پاک می سازند. آنان بر اساس «دگرخواهی»، موظفند مهرورزی را حتی از هنجارشکنان دریغ نکنند تا زمینه ی روانی ناهنجاری را از بین ببرند.^{۲۲} زیرا آنها می دانند که رضا و خشنودی امام عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف) در آن است که معروف عمل شود و منکر ترک گردد؛ بنابراین شیعه ی منتظر نمی تواند در این باره بی تفاوت باشد.^{۲۳}

۳- پای بندی به عهدها

وفای به عهد از مسائل مهم و اساسی به شمار می رود که در دین مقدس اسلام مورد کمال عنایت قرار گرفته است.

امام صادق (علیه السلام) در زمینه ی وفای به عهد نسبت به همه ی افراد می فرماید:

«سه چیز است که خداوند به هیچ کس اجازه ی تخلف از آن را نداده است: ادای امانت در مورد هر کس خواه نیکوکار باشد یا بدکار، و وفای به عهد درباره ی هر کس خواه نیکوکار باشد یا بدکار، و نیکی به پدر و مادر خواه نیکوکار باشند یا بدکار.»^{۲۴}

امام مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) در توقیعی می فرماید:

«اگر چنان چه شیعیان ما- که خداوند توفیقشان دهد- در راه ایفای پیمانی که بر دوش دارند همدل می شدند، میمنت ملاقات ما از ایشان به تأخیر نمی افتاد، و سعادت دیدار ما زودتر نصیب آنان می گشت، دیداری بر مبنای شناختی راستین، و صداقتی از آنان نسبت به ما.»^{۲۵}

بنابراین جامعه ی منتظر بر آن است که عهد و پیمان خود با امام را به انجام رساند تا زمینه ی مناسب برای ظهور دولت حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) فراهم شود.

بی تردید آنان که انتظار امام را می کشند و مشتاق یاری ایشان هستند، باید از هر لحاظ آمادگی های لازم را در زمان غیبت به دست آورند؛ از جمله رعایت عهد و پیمان؛ چرا که وقتی حضرت ظهور نمایند با یاران خود بر اصولی بیعت می نمایند که پای بندی به مفاد آن کار ساده ای نیست.

۴- قانون مداری و نظم

محدودیت های مالی، فکری و فیزیکی انسان و به طور کلی محدودیت در توان مندی ها باعث می شود که انسان همواره به صورت اجتماعی زندگی کند.

قوانین، بخصوص احکام الهی علاوه بر لزوم حفظ منزلت جامعه، برای سعادت و سلامت آحاد مردم و کمال و تعالی آنان به سوی ربّ العالمین ضروری می باشد. رعایت این قوانین و مقررات در روابط اجتماعی، موجب نظم در انجام امور می گردد و در آرامش و رشد فرد و دیگران بسیار مؤثر است. احترام به ضوابط و رعایت حدود و حقوق دیگران موجب تداوم و تحکیم روابط و تکامل و تعالی جامعه می شود.^{۲۶}

در دوران پیش از ظهور حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) که دوران بی ثباتی و هرج و مرج اجتماعی است و گسترش فساد اخلاقی در جامعه، همه ی ارزش های اخلاقی را تهدید می کند، مهدی باوری می تواند منشأ دگرگونی و تحول اجتماعی گردد.^{۲۷}

از طرفی فرهنگ انتظار بیانگر یک سری باور، اعتقاد و هنجارها و رفتارهاست که از کسی که خودش را در سیطره ی این فرهنگ می داند و یا خود را وارد این فضا و بستر می کند انتظار می رود که آنها را در کنش ها و رفتارها و کردارهای خود به نمایش بگذارد،^{۲۸} و در حد یک اعتقاد صرف باقی نگذارد، و در مسیر تکاملی خویش به پیش رود.

در نتیجه انسان منتظر به همان میزان به نظم و قانون جامعه در دوران پیش از ظهور اهمیت می دهد که اگر در دولت کریمه حضرت ولی عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف) بود، آن را اجرا می نمود.

۵- صمیمیت و همدلی

انتظار از آن جهت که با محبت حضرت ولی عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف) و خدای رحمان همراه است در تحول و تکامل ماهوی آدمی تأثیر بسزایی دارد و ارتباط بین منتظر و محبوب راستین سبب می شود انسان از لحاظ ظاهری و باطنی با محبوب خویش همگون و متحد باشد تا بتواند با رهایی از محدودیت های عالم ملک، خود را با حقیقت ملکوتی امام عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف) پیوند دهد و به غنی سازی شخصیت خویش بپردازد.^{۲۹}

امام علی (علیه السلام) در توصیف همدلی و اتحاد یاران حضرت ولی عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف) چنین می‌فرمایند: «ایشان یکدل و هماهنگ هستند.»^{۳۰}

این یکدلی به سبب آن است که خودخواهی‌ها و خواسته‌های شخصی در وجود آنان نیست آنها با اعتقادی صحیح در زیر یک پرچم و برای یک هدف، قیام می‌کنند و این خود یکی از عوامل پیروزی آنها بر جبهه مقابل می‌باشد.^{۳۱}

لذا مهدی باوران بر محور صمیمیت و دوستی، رفتار اجتماعی خود را پی‌ریزی می‌کنند و می‌کوشند هیچ کلام و عملکردی نسبت به یکدیگر نداشته باشند که در آن محبت و مودت جلوه‌گری نکند؛ زیرا آنان باهم اخوت دارند و محبت به یکدیگر را محبت به خویش و خانواده‌ی خویش می‌دانند. این نوع رفتار مودتی، از بینش و عاطفه‌ی درونی و باور قلبی آنان سرچشمه می‌گیرد و به صورت آبراه‌های زلال در می‌آید و در رگ‌های جامعه جریان می‌یابد. آن‌گاه تربیت و اخلاق، افراد را حیات می‌بخشد و بر تربیت زمینه‌ساز و حاکمیت تولی در جامعه‌ی ایمانی، به صورت همه‌جانبه و عمیق اثر می‌گذارد.^{۳۲}

۶- رعایت انصاف

انصاف یکی از ارزش‌های انسانی و اخلاقی بسیار مهم است که در دین اسلام به آن سفارش شده است. اهمیت مسئله‌ی انصاف تا جایی است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) یکی از نشانه‌های مؤمن واقعی را انصاف می‌دانند: «مَنْ وَاسَى الْفَقِيرَ وَ أَنْصَفَ النَّاسَ مِنْ نَفْسِهِ فَذَلِكَ الْمُؤْمِنُ حَقًّا»^{۳۳} کسی که بخشی از مال خود را به فقیران بدهد و درباره مردم از جانب خود منصف باشد مؤمن واقعی است.»

با توجه به اینکه یکی از مهمترین مسائل اخلاقی در معارف مهدوی و از شرایط و امتیازات قیام جهانی حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) انصاف و دادگری در جامعه‌ی جهانی است، این صفت اخلاقی باید در تمام زوایای زندگی منتظران دلسوخته امام (عج الله تعالی فرجه الشریف) متبلور باشد.^{۳۴}

در دعای منسوب به امام زمان؛ حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) می‌خوانیم:

«وَعَلَى الرَّعِيَّةِ بِالْإِنصَافِ وَ حُسْنِ السَّيَرَةِ»؛ خدایا به رعیت و مردم انصاف و حسن سیرت عطا فرما.^{۳۵}

شیعه و منتظر واقعی باید با رفتار انسانی و اخلاق محمدی، و صفات علوی و فضائل جعفری، همواره مایه‌ی زینت و افتخار و آبروی ائمه طاهرین (علیهم‌السلام) باشد، نه مایه‌ی ننگ آنان. باید طوری باشد که ائمه بتوانند به شیعیان خود افتخار کنند. و این رعایت در دوران غیبت امام به احترام امام واجب‌تر است.^{۳۶}

می‌توان گفت یکی از بزرگترین وجه تمایز جامعه‌ی اسلامی، از دیگر جامعه‌ها، همان اخلاق نورانی اسلام است. انسان منتظر باید دارای اخلاق اسلامی باشد و جامعه‌ی منتظر باید مظهر اخلاق اسلامی باشد.^{۳۷} نهایت اینکه همه‌ی موعود باوران در جامعه‌ی اسلامی نه تنها سعی می‌کنند خود منصف باشند و این صفت اخلاقی را در خود تکامل بخشند بلکه اهل انصاف را هم یاری و تقویت می‌کنند.

۷- هدفمندی و همبستگی اجتماعی

آرمان‌ها و اهداف یک جامعه در واقع بیان‌گر میزان رشد و بالندگی آن جامعه هستند و هر اندازه که متکی بر ارزش‌های والای الهی انسانی بوده و افق وسیع‌تری را پیش روی داشته باشند راه وصول به قله‌های کمال و سعادت را هموارتر خواهند ساخت. امت اسلام، به ویژه جهان تشیع به دلیل توان بالایی که معارف انسان‌ساز الهی در اختیار آن قرار داده است، ظرفیت گسترده‌ای در رسیدن به جامعه‌ی آرمانی و ایده‌آل دارد.^{۳۸} اندیشه‌ی متعالی مهدویت، تحقق‌بخش هدف نهایی و آرمان بزرگ انسان‌ها و منشأ سرچشمه‌ی اهداف و آرمان‌های پویا و ماندگار است. داشتن هدف بزرگ و روشن در زندگی و کوشش در جهت تحقق و دست‌یابی به آن، رویکردی اثرگذار و نظام‌مند است و می‌تواند نقش بسزایی در تکامل و پیشرفت انسان‌ها ایفا کند.^{۳۹}

امام معصوم، عامل وحدت‌بخش جامعه است؛ و از آنجا که در زمان غیبت امام زمان (عج‌الله تعالی فرجه‌الشریف) به سر می‌بریم، وجود نایبان امام زمان (عج‌الله تعالی فرجه‌الشریف)، یعنی فقهای جامع‌الشرایط، علی‌الخصوص، ولایت فقیه، نیز عاملی برای انسجام اجتماعی است.^{۴۰}

با گسترش فرهنگ انتظار در جامعه، می‌توان به هم‌نوایی و همبستگی رسید؛ زیرا اگر ارزش‌های متعالی آن فراگیر شود و منتظران گروه اکثریت در جامعه باشند، ارزش‌های انتظار نیز فراگیر و هم‌نوایی حاصل می‌گردد. هم‌نوایی، فرآیندی است روانی- اجتماعی که از طریق آن، شخص همان نگرش‌ها، کردارها و عادات و آداب زندگی و اندیشه‌ی او را می‌پذیرد که افراد مسلط در محیط اجتماعی پیرامونش پذیرفته‌اند.

هنجارها و مدل های رفتاری غالب، زمینه هم نوایی را فراهم می سازد. کنترل اجتماعی نیز که در جهت رعایت ارزش هایی یکسان و رفتاری مشابه اعمال می شود، عامل مهمی در ایجاد هم نوایی است.^{۴۱}

بنابراین یکی از آثار اخلاقی - اجتماعی مهم اعتقاد به مهدی موعود (عج الله تعالی فرجه الشریف)، ایجاد و تعالی وحدت و انسجام در جامعه ی منتظران می باشد که این بخاطر توجه به هدف مشترکی است که در چشم انداز مسأله ی انتظار به روشنی قابل رؤیت است.

۸- ایثار

ایثار یک اصل قرآنی است. ایثار یعنی گذشت؛ یعنی مقدم داشتن دیگران بر خود در آنچه مال خود انسان است و به آن کمال احتیاج را دارد و در عین کمال احتیاج، دیگری را بر خود مقدم می دارد.^{۴۲}

در دوران غیبت حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) که فتنه ها به فزونی می رسد و نابسامانی های اجتماعی افزایش می یابد، افراد بسیاری زیر ستم قرار می گیرند و از حقوق مسلم خویش محروم می مانند. شیعه ی منتظر اگرچه نتواند تغییری بنیادین در جامعه ایجاد کند، حداقل تا آنجا که توان دارد ضعیفان و بیچارگان را دست گیری می نماید، به فقیران و مستمندان، عطوفت می ورزد و در خیرخواهی دیگران کوتاهی نمی کند، در رفع مشکلات دیگران می کوشد و هرگز کمک به مردم را به گردن رهبران معصوم خویش نمی اندازد.^{۴۳}

ایثار و از خود گذشتگی علی رغم نیاز خویش برای دیگران و انفاق و بخشش از منافع و حقوق خود، تنها مصداق مالی ندارد بلکه گاهی اوقات تا نثار جان و مرز شهادت پیش می رود.

بنابراین، انتظار، مهدی باوران را به سوی وضعیت آماده باش همیشگی برای پیوستن به سپاه ولی عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف) و کسب آمادگی کامل جهت جان بازی و فداکاری و شهادت در راه تثبیت تسلط حضرت بر اوضاع و گسترش قلمرو حکومت وی فرا می خواند.^{۴۴}

۹- صلح و امنیت اخلاقی - اجتماعی

عوامل ناامنی در جهان کنونی، در بخش فردی مربوط به جهان بینی و ایدئولوژی فرد است، بنابراین پوچ گرایی و بحران هویت بر انسان امروز از یک سو، و خودپرستی او از سوی دیگر موجب تجاوز او به

حقوق دیگران، و به وجود آمدن رعب و وحشت بر سطح جامعه است. در بخش جمعی نیز عامل ناامنی در جهان، استبداد و استکبار در سطح منطقه ای و جهانی است.^{۴۵}

امنیت اجتماعی آن‌گاه تأمین می‌شود که امن و امان، در بشر تربیت گردد و نهادینه شود و به هیچ‌گونه جبر خارجی نیازمند نباشد و خود به خود، طبیعت امن مردم، تشکلی صالح را به وجود آورد و اجتماع مردم را در امن و امان مطلوب قرار دهد.^{۴۶} اعتقاد و باور به موعود جهانی و رفتار و عمل مطابق این باور، این چنین امنیتی را فراهم می‌آورد.

بدین لحاظ عقیده به موعود آخرالزمان برای ایجاد آرامش روحی و روانی و نیز به عنوان راهی برای امیدبخشی به انسان بحران زده جایگاه ویژه ای یافته است. ایده ی انتظار با تصحیح جهان بینی و ایدئولوژی در حوزه ی درونی (فردی) و نیز حوزه ی بیرونی و جهانی، نقش در خور و شایسته ای را در گسترش صلح و امنیت ایفا می‌کند.

بدین مفهوم، منتظران با شناخت ویژگی های امام خود و همسان سازی با او، به اصلاح بینش و رفتار خود می‌پردازند. در سطح جامعه نیز، محیط جوامع منتظران، رشد دهنده ی تقوای الهی و کاهش دهنده ی زمینه ی ارتکاب گناه به حداقل ممکن است. اندیشه ی برابر دانستن همه ی انسانها نیز، باعث می‌شود که منتظران حقیقی، عوامل تفرقه افکن مانند طایفه گرایی، نژادپرستی و تبعیض طلبی را نفی کنند و با تفکر جهان گرایی حدّ و مرزهای جغرافیایی و زبانی و نژادی را بشکنند، و تلاش کنند تا ملیّت های گوناگون در همه ی قلمروهای حیات انسانی به امنیت و آرامش دست یابند.

منتظران می‌توانند با توجه به عنصر فطرت توحیدی، که در همه ی انسانها مشترک است، موجبات پیوند اخوّت و برادری و صلح و آشتی را در میان همه ی انسانها فراهم کنند.^{۴۷}

۱۰- امانت داری

امانت داری در نظر اسلام، از ارزش و جایگاه والایی برخوردار است، به گونه ای که نمونه‌های فراوانی از سفارش ها و توجهات الهی قرآن و روایات ائمه معصومین (علیهم السلام) در مورد این صفت اخلاقی به چشم می‌خورد.

جایگاه ارزشی این صفت اخلاقی آنقدر والا و حساس است که در روایات، معیار مسلمانی و ایمان شخص را صدق و امانت او و نه نماز و رکوع و سجودش می‌داند. امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرماید:

«فریب نماز و روزهی آنان را نخورید، چرا که شخص چه بسا به نماز و روزه عادت کرده باشد که اگر ترک کند دچار وحشت شود، لیکن آنان را با راستگویی و امانت‌داری امتحان کنید.»^{۴۸}

منتظران موعود نیز در عصر انتظار افزون بر سعی در عبادت، باید مظهر اخلاق نیک بوده، هم در جنبه‌ی فردی و هم در جنبه‌ی اجتماعی، متخلّق به اخلاق خدایی گردند و به لحاظ اخلاقی هم‌سنگ حضرت ولی عصر (عج‌الله تعالی فرجه‌الشریف) باشند تا قابلیت ادراک انوار فیض ناشی از مبادی عالیّه را در جان خود بیافرینند. البته رسیدن به چنین مقامی قطعاً زحمت و رنج بسیاری به دنبال دارد و مجاهدت عظیمی را می‌طلبد. اما اگر فرد مجاهدت و تلاش وافر به خرج دهد، هدایت و رحمت الهی نیز رفیق راهش خواهد شد.^{۴۹}

افرادی که عضو جامعه‌ی منتظر هستند باید به جامعه رنگ و بوی مهدوی بدهند و نام و یاد امام را در همه‌ی عرصه‌ها بلند کنند و گفتار و کردار امام را به عنوان سرآمد همه‌ی سخنان و شیوه‌ها به نمایش عمومی بگذارند و در این راه با همه‌ی وجود بکوشند که بدون تردید مورد عنایت و لطف ویژه‌ی امامان (علیهم‌السلام) خواهند بود.^{۵۰}

از این رو مهدی باوران در همه‌ی زمینه‌های اخلاقی از جمله امانت‌داری پیشرو و الگوی دیگران هستند؛ چرا که انسان مهدی باور کسی است که نه تنها از حیث نظر به این اعتقاد دست یافته، بلکه تلاش دارد به آنچه در عرصه‌ی نظری ایمان پیدا کرده؛ در صحنه‌ی عمل و رفتار حاکمیت بخشد.

۱۱- راستگویی

صداقت و راست‌گویی از بزرگ‌ترین فضایل اخلاقی است که در تعالیم و آموزه‌های دینی جایگاهی ویژه دارد و در قرآن و روایات فراوانی به آن سفارش شده است.

صداقت در اسلام از چنان اهمیتی برخوردار است که علاوه بر توصیه‌ی هر مسلمانی به آن، به همراهی با راستگویان نیز تأکید شده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ»^{۵۱} ای کسانی که ایمان آورده اید از خدا پروا کنید و با صادقان باشید.

صداقت و راستی باید در تمام مراحل وجودی و زندگی انسان تحقق پیدا کند؛ یعنی انسان تمام حرکات، سکناات و احوالات او از روی صدق، راستی، درستی و حقیقت صورت گیرد.

در حقیقت آنچه که در میدان عمل و رفتار انسان محقق می شود به ساختار اعتقادی او مربوط می شود. اگر شخص از اعتقاد صحیح و منطقی برخوردار باشد و به آن اعتقاد، باور قلبی داشته باشد؛ در عمل به تناقض، بی هدفی و سردرگمی گرفتار نخواهد شد و از همه ی فرصت های عمر، برای ساختن شخصیت انسانی و الهی اش بهره خواهد گرفت. بنابراین مهدی باوران باید جزء صادق ترین افراد باشند.^{۵۲}

۱۲- تواضع و فروتنی

«تواضع» یکی از موضوعات اساسی علم اخلاق اسلامی است که بیشتر خصلت های پسندیده از این سرمایه ی بزرگ سرچشمه می گیرند. مفهوم تواضع آن است که انسان در مقایسه با دیگران برای خودش امتیاز و برتری قائل نشود. وجود چنین حالتی در فرد باعث می شود که دیگران را بزرگ و گرامی بدارد. تواضع در مقابل کبر و تکبر قرار دارد.^{۵۳}

کسی که منتظر آن حضرت است و عقیده به ظهور آن حضرت دارد؛ شیفته ی پیروی از او می شود و دل را به حکومت جهانی او گره می زند و خود را متخلّق به اخلاق کریمانه ی او می گرداند.

مهدی باوری، تنها یک مسئله ی اعتقادی نیست، بلکه تحولات گوناگون هیجانی، عاطفی، احساسی و رفتاری را در فرد ایجاد می کند و او را برمی انگیزاند تا خود را برای یآوری حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) مهیا سازد؛ چرا که یک منتظر واقعی، به لحاظ روحی و روانی هر لحظه آمادگی حرکت و قرار گرفتن در کنار آن حضرت را دارد.^{۵۴}

نتیجه گیری

جوهری کارکرد مهدی باوری، تحقق وعده ی الهی و حاکمیت انسان کامل بر کل هستی است که از پیامدهای آن؛ بسط، گسترش و تعالی آموزه های اخلاقی و وحیانی اسلام در جامعه ی منتظر می باشد. روح حاکم بر آموزه های مهدوی در تمام شئون زندگی مهدی باوران از جمله تکامل اخلاق اجتماعی آنان اثرگذار است.

اعتقاد به موعود در منتظران، گرایش دائم به سمت مراتب عالی تر اخلاقی ایجاد می‌کند. انتظار موعود در حقیقت، اتصال به مقام ولایت امام و درک حقیقت وجودی و نیازهای واقعی خویشتن است. رغبتی که سبب درک ولی خدا در انسان ایجاد می‌شود او را واله و شیدای او می‌نماید و در نهایت و از طریق امام، شیفته‌ی مبدأ هستی می‌کند. و به تحقق و توسعه و تکامل وجودی خود احساس نیاز کرده؛ در نتیجه در مسیر اطاعت از امام قرار می‌گیرد. این اطاعت و تسلیم در برابر محبوب، انسان را به سمت تکامل، عبودیت و تقوای الهی سوق می‌دهد.

اعتقاد و باور قلبی به موعود که به تکامل انسان در ابعاد مختلف می‌انجامد، دیدگاه‌ها، عواطف و عملکرد فرد نسبت به سایر انسان‌ها را تحت الشعاع قرار داده و موجب ایجاد روابطی خاص با آن‌ها می‌شود که در نهایت به تکامل فضائل اخلاقی جامعه‌ی منتظر می‌انجامد. فضائلی همچون امانتداری، وفای به عهد، انصاف، ایثار، عدالت و ... در پرتو اعتقاد به امام عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف)، به رشد و تکامل حقیقی خود خواهند رسید.

در واقع نظام تربیتی امام عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف) به واسطه‌ی عنایات خداوند متعال، روح اخلاق نیکو و کمال‌طلبی را در سطح اجتماع رونق می‌بخشد. عنصر عشق و محبت به موعود که محبوب منتظران است باعث می‌شود که آنان خود را متعلق به اخلاق و صفات موعود نمایند و در برابر اوامر و نواهی او سر تسلیم فرود آورند. همین امر اسباب تکامل اخلاقی آنان را در سطح اجتماع فراهم می‌نماید.

پیشنهادهای و راهکارها

کارکردهای موعودباوری در بحث تکامل اخلاق اجتماعی فراوان است که در این مقاله به معرفی و بررسی دوازده مورد از آنها پرداختیم. با توجه به این نقش‌های دوازده‌گانه؛ پیشنهاد می‌شود کارشناسان و متولیان امور فرهنگی-تربیتی و مسئولان دلسوز جامعه که در رأس هرم عوامل فرهنگ سازی هستند، بکوشند مجموعه‌ی کاملی از این نقش‌ها و آثار را به خوبی شناسایی و استخراج کرده و راه‌های عملی شدن آنها را معرفی نمایند تا شاهد آن باشیم که نیروهای بالقوه‌ی بسیاری که در آموزه‌های وحیانی دین خاتم وجود دارند در مسیر ساختن انسان و جامعه‌ی مهدوی به فعلیت درآیند.

برخی از راهکارهای گسترش فرهنگ مهدی باوری و اخلاق مهدوی عبارتند از:

- معرفی و تبیین اصالت فکری و فرهنگی اندیشه ی انتظار ظهور در جهان اسلام

- طرح بین المللی کارکردهای موعودباوری با هدف بررسی نقش موعودباوری در تکامل اخلاق اجتماعی

-گسترش و تعمیق فرهنگ مهدویت و تربیت و پرورش اخلاق اجتماعی در جوانان

-الگوبرداری از دولت کریمه و اخلاق حسنه ی مهدوی و نهادینه کردن آن در بین افراد جامعه ی

اسلامی- معرفی سیمای واقعی شیعیان در مجامع بین المللی و فضای مجازی از طریق سخنرانی مسئولان و

کارگزاران کشور، ایجاد و تقویت سایت ها، وبلاگ ها و رصد دائمی پایگاه های اینترنتی، شبکه های ماهواره-

ای، مطبوعات و کتابهای خارجی و فراهم آوردن پاسخ های مناسب برای شبهاتی که در زمینه ی مهدویت القا

می شود.

۱. سید حسین، حسینی، مهر محبوب (بررسی و تحقیق در آثار و خواص محبت امام عصر (عج الله تعالی فرجه الشریف))، ج سوم، تهران، آفاق، ۱۳۷۹، ص ۳۰۹ و ۳۱۰.
۲. مرتضی، مطهری، جاذبه و دافعه‌ی علی (علیه السلام)، ج ۸۰، تهران، صدرا، ۱۳۷۷، ص ۱۹.
۳. همان، ص ۲۰.
۴. سید محمد حسین، طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۲، بیروت، مؤسسه‌ی الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۳ق، ص ۳۷۴.
۵. محمدبن یعقوب، کلینی، اصول الکافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، ج ۳، چ اول، تهران، کتابفروشی علمی اسلامی، ۱۳۶۹ش، ص ۱۹۰ و ۱۹۱، ح ۶.
۶. یدالله، کوثری، "حب و بغض در تحلیلی روان شناختی با نگاهی به آیات و روایات" نشریه معرفت ش ۱۱۲، ۱۲ مرداد ۱۳۹۴ش marifat nashirat.ir
۷. جعفر بن محمد (علیه السلام)، مصباح الشریعه، ترجمه حسن مصطفوی، چ اول، تهران، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۶۰، باب ۱، ص ۴ و ۶.
۸. سید محمد حسین، طباطبایی، شیعه (مجموعه مذاکرات با پروفسور هانری کرین)، به کوشش سید هادی خسروشاهی، ج ۴، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۱، ص ۱۹۱.
۹. یدالله، کوثری، همان.
۱۰. مجید، کافی، امیرحسین، عرفان، "بازنمایی ابعاد تکامل در تاریخ از نظرگاه آموزه‌ی نجات‌گرایانه‌ی مهدویت"، فصل‌نامه‌ی علمی- پژوهشی مشرق موعود، سال پنجم، ش ۲۰، زمستان ۱۳۹۰ش، ص ۱۲۷.
۱۱. مرتضی، مطهری، فطرت، تهران، صدرا، ۱۳۷۰، ص ۱۳۷.
۱۲. مرتضی، مطهری، قیام و انقلاب مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف)، تهران، صدرا، ۱۳۸۶ش، ص ۵۴.
۱۳. سیمین، صمیمی، "مهدویت و تربیت؛ عرصه‌های تأثیرگذاری اعتقاد به مهدویت در اصلاح فرد از دیدگاه قرآن و حدیث"، اندیشه (آموزش معارف اسلامی)، ش ۸۱، تابستان ۱۳۹۰، ص ۴۹.
۱۴. مرتضی، داوودپور، "نقش انتظار در کاهش ناهنجاری اجتماعی"، مجموعه آثار دومین همایش بین المللی دکترین مهدویت؛ مقالات برگزیده (۱)، ج ۱، تهیه و تدوین مؤسسه آینده روشن (پژوهشکده مهدویت)، قم، مؤسسه آینده روشن، پژوهشکده مهدویت، ۱۳۸۵، ص ۲۸۱ و ۳۰۴.
۱۵. حسین، الهی نژاد، "انتظار، عدالت و صلح جهانی"، گفتمان مهدویت (سخنرانی و مقاله‌های گفتمان نهم)، ج اول، تهیه و تدوین مؤسسه فرهنگی انتظار نور، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۷، ص ۳۲۵ و ۳۲۶.
۱۶. محمدتقی، خلجی، تشیع و انتظار (شیعیان و انتظار ظهور حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف))، قم: میثم تمار، ۱۳۸۴، ص ۱۵۴.
۱۷. رحیم، کارگر، "انتظار و انقلاب"، فصلنامه علمی- تخصصی ویژه امام مهدی، انتظار، سال اول، شماره ۲، زمستان ۸۰، ص ۱۳۱.
۱۸. محمد بن ابراهیم، ابن ابی زینب (نعمانی)، الغیبه، چ اول، تهران، نشر صدوق، ۱۳۹۷ ق، باب ۱۱، ص ۲۰۰؛ «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ الْقَائِمِ فَلْيَنْتَظِرْ وَلْيَعْمَلْ بِالْوَرَعِ وَ مَحَاسِنِ الْأَخْلَاقِ وَ هُوَ مُنْتَظَرٌ فَإِنْ مَاتَ وَ قَامَ الْقَائِمُ بَعْدَهُ كَانَ لَهُ مِنَ الْأَجْرِ مِثْلُ أَجْرِ مَنْ أَدْرَكَهُ فَجِدُوا وَ أَنْتَظِرُوا هَنِيئًا لَكُمْ أَيْهَا الْعَصَابَةُ الْمَرْحُومَةُ».
۱۹. علی نقی، فقیهی، رضا، جعفری هرنندی، حسن، نجفی، "راه کارهای تربیتی زمینه ساز ظهور؛ برگرفته از احادیث"، فصل نامه علمی-پژوهشی مشرق موعود، سال هفتم، ش ۲۶، تابستان ۱۳۹۲، ص ۷۷.
۲۰. محمد مهدی، باباپور، "اعتقاد به منجی در ادیان الهی و نقش آن در زمینه سازی ظهور"، گفتمان مهدویت (سخنرانی و مقاله‌های گفتمان چهارم)، امامی کاشانی و دیگران، تهیه و تدوین: مؤسسه فرهنگی انتظار نور، چ ۴، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۵، ص ۳۰۷.
۲۱. مرتضی، داوودپور، "نقش انتظار در کاهش ناهنجاری اجتماعی"، همان، ص ۲۷۸ و ۲۷۹.
۲۲. همان، ص ۲۸۰ و ۲۹۲.
۲۳. سیمین، صمیمی، همان، ص ۵۰.
۲۴. محمد بن یعقوب، کلینی، اصول کافی، تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۲، چاپ ۴، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق، ص ۱۶۲، ح ۱۵.
۲۵. احمد بن علی بن ابی طالب، طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، تهران، اسوه، ۱۴۱۶ق، ص ۶۰۰.
۲۶. محمد حسین، رستگار، چون عشق جاری باش (راهکارهای ارتباط مؤثر با دیگران بر اساس کلام وحی)، شیراز، نوید شیراز: ۱۳۸۸ش، ص ۱۷۵ و ۱۷۶.

۲۷. روح‌الله، شاکری زواردی، "بررسی کارکردهای احیاگرانه مهدی‌باوری در اندیشه‌ی رضوی"، فصل‌نامه‌ی علمی - ترویجی انتظار موعود، سال دوازدهم، ش ۳۷، بهار و تابستان ۱۳۹۱، ص ۳۵ و ۳۶.
۲۸. محمد باقر، بابائی طلائی، "مبانی صلح و امنیت در فرهنگ انتظار"، مجموعه مقالات گفتمان مهدویت (سخنرانی و مقاله‌های گفتمان نهم)، ج ۱، تهیه و تدوین: مؤسسه فرهنگی انتظار نور، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۷ش، ص ۸۰ و ۸۱.
۲۹. محمد، نجفی، فاطمه، هاشمی، سمیه، کیانی، حسین، رجائی‌راد، "نگاهی به فلسفه‌ی تربیتی انتظار موعود در رویکرد شیعی با تأکید بر اهداف تربیتی"، فصلنامه‌ی علمی - پژوهشی مشرق موعود، همان، ص ۴۴ و ۴۵.
۳۰. احمد بن علی بن ابی طالب، طبرسی، همان، ص ۶۰۰.
۳۱. محمد مهدی، حائری‌پور، مهدی، یوسفیان، محمدامین، بالادستیان، نگین آفرینش (درسنامه‌ی دوره‌ی مقدماتی معارف مهدویت)، چ ۱۵، قم، مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۷، ص ۱۳۱.
۳۲. علی‌نقی، فقیهی، رضا، جعفری هرندی، حسن، نجفی، همان، ص ۷۴.
۳۳. محمد بن علی، ابن بابویه، الخصال، تصحیح علی اکبر غفاری، ج ۱، چ اول، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش، ص ۴۷.
۳۴. اسماعیل، حاجیان، اخلاق مهدوی، تهران: مهام، ۱۳۹۰ش، ص ۱۷۶.
۳۵. عباس، قمی، مفاتیح الجنان، چاپ ۲۴، مشهد: شرکت به نشر (انتشارات آستان قدس رضوی)، ۱۳۷۹ش، ص ۲۱۵.
۳۶. محمد رضا، حکیمی، خورشید مغرب (غیبت، انتظار، تکلیف)، چ ۲۹، قم، تابستان ۱۳۸۸، ص ۲۷۳.
۳۷. همان، ص ۲۷۳.
۳۸. علی‌نقی، فقیهی، رضا، جعفری هرندی، حسن، نجفی، همان، ص ۶۶.
۳۹. مجید، کافی، امیرحسین، عرفان، همان، ص ۱۳۴.
۴۰. محمدصادق، ربانی خوراسگانی، بررسی کارکردهای اجتماعی انتظار حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) در ایران معاصر، چاپ دوم، بی جا، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۳ش، ص ۱۰۶.
۴۱. مرتضی، داوودپور، "نقش انتظار در کاهش ناهنجاری اجتماعی"، همان، ص ۳۰۴.
۴۲. مرتضی، مطهری، انسان کامل، چاپ ۱۲، تهران: صدرا، ۱۳۷۴ش، ص ۲۹۰.
۴۳. حسن، عبدی پور، نقش اجتماعی انتظار، چاپ سوم، قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۸۷ش، ص ۵۳ و ۵۴.
۴۴. مرتضی، داوودپور، همان، ص ۳۰۴.
۴۵. فرزانه، طالقانی، "نقش انتظار در امنیت و صلح جهانی"، گفتمان مهدویت (سخنرانی و مقاله‌های گفتمان نهم)، ج ۲، همان، ص ۱۲۹.
۴۶. خدیجه، هاشمی، "نیاز به زمینه‌سازی ظهور موعود؛ فرا گفتمان انسان مدرن"، فصلنامه‌ی مشرق موعود، سال سوم، ش ۱۰، تابستان ۱۳۸۸، ص ۲۲۹ و ۲۳۰.
۴۷. فرزانه، طالقانی، "نقش انتظار در امنیت و صلح جهانی"، همان، ص ۱۳۲-۱۳۰.
۴۸. محمد بن یعقوب، کلینی، همان، ج ۲، ص ۱۰۴ و ۱۰۵؛ «لَا تَغْتَرُوا بِصَلَاتِهِمْ وَلَا بِصِيَامِهِمْ فَإِنَّ الرَّجُلَ لَرَبْمَا لَهْجَ بِالصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ حَتَّىٰ لَوْ تَرَكَهُ اسْتَوْحَشَ وَ لَكِنْ اخْتَبَرُوهُمْ عِنْدَ صِدْقِ الْحَدِيثِ وَ آدَاءِ الْأَمَانَةِ».
۴۹. عنکبوت (۲۹)، آیه ۶۹.
۵۰. محمد مهدی، حائری‌پور، مهدی، یوسفیان، محمدامین، بالادستیان، همان، ص ۱۱۲ و ۱۱۳.
۵۱. توبه (۹)، آیه ۱۱۹.
۵۲. روح‌الله، شاکری زواردی، "بررسی کارکردهای احیاگرانه مهدی‌باوری در اندیشه رضوی"، فصل‌نامه‌ی علمی - ترویجی انتظار موعود، سال دوازدهم، ش ۳۷، بهار و تابستان ۱۳۹۱، ص ۲۶.
۵۳. احمد، دیلمی، مسعود، آذربایجانی، اخلاق اسلامی، ویراست دوم، چ ۵۴، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۷، ص ۱۰۶.
۵۴. محمد، احسانی، "زمینه‌سازی تربیتی مهدویت"، فصلنامه‌ی علمی - ترویجی معرفت، سال ۲۰، ش ۱۶۰، فروردین ۱۳۹۰ش، ص ۷۹.